

Olsztyn, dn. 28.08.2019 r.

Prof. dr hab. Arkadiusz Żukowski
Instytut Nauk Politycznych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Shokrollaha Kamari Majina pt.
„Evolution of Iran-Saudi Relation since 1979”, University of Warsaw,
Faculty of Political Science and International Studies, Warsaw 2019, pp.
213 (Supervisor Prof. Wiesław Lizak)**

W badaniach stosunków międzynarodowych tradycyjnie istotne miejsce zajmują analizy bilateralnych stosunków między państwami, a szczególne miejsce przypisuje się polityce zagranicznej państwa.

Przedmiotem analizy recenzowanej rozprawy są stosunki irańsko-saudyjskie i ich ewolucja. Zarówno Iran jak i Arabia Saudyjska odgrywają istotną rolę w stosunkach międzynarodowych na Bliskim Wschodzie, który jest jednym z najbardziej zapalnych i niespokojnych regionów świata. Oba państwa przejawiają regionalne ambicje mocarstwowe.

Tytułowa problematyka stanowi ważne współcześnie wyzwanie badawcze, a recenzowaną rozprawę można uznać za podsumowanie i dopełnienie dyskursu na temat stosunków Iranu z Arabią Saudyjską. Problematyka ta w pełni wpisuje się w dyscyplinę nauki o polityce i administracji.

* * *

Autor dokonał właściwych wstępnych założeń rozprawy: Iran i Arabia Saudyjska mają dwie różne wersje tej samej religii, którą jest islam; oba państwa próbują odgrywać kluczową rolę w regionie Bliskiego Wschodu.

Cele rozprawy zostały precyzyjnie określone, a mianowicie wyjaśnienie tła i przyczyn napiętych relacji pomiędzy Iranem a Arabią Saudyjską po 1979 roku; określenie charakteru tych dwóch państw, a w szczególności strategii i podejść do ich polityki zagranicznej; również rzucenie światła na kwestie dotyczące rywalizacji religijnej, kulturowej, politycznej i

gospodarczej pomiędzy tymi dwoma państwami; ukazanie i ocena motywów postępowania obu państw we wzajemnych relacjach.

Autor słusznie bada problem na poziomie globalnym, regionalnym i bilateralnym uwzględniając konteksty polityczne, motywacje ekonomiczne, cechy kulturowe i różnice religijne między Iranem a Arabią Saudyjską.

Sformułowane główne i poboczne pytania badawcze należy uznać za właściwe. Główne pytanie badawcze dotyczy odpowiedzi, czy w stosunkach irańsko-saudyjskich możliwe jest doprowadzenie do realizacji opcji „zwycięzca-zwycięzca” („win-win” option)? Pytania szczegółowe są następujące: Jakie są główne przyczyny konfliktu między Iranem a Arabią Saudyjską? W jaki sposób te państwa stały się dwoma głównymi potęgami w regionie Bliskiego Wschodu? Jaki wpływ na tworzenie konkurencyjnych stosunków między Iranem a Arabią Saudyjską mają różnice o charakterze religijnym? Czy te dwa państwa rzeczywiście stanowią dla siebie zagrożenie w kontekście bezpieczeństwa? Dlaczego stosunki Iran - Arabia Saudyjska są tak ważne z perspektywy regionalnej?

Pozytywnie należy odnieść się także do czterech sformułowanych hipotez badawczych, które zostały obudowane stosownym i celnym komentarzem:

- Zbyt silna rywalizacja między Iranem a Arabią Saudyjską uniemożliwia współpracę między obu państwami.
- Wielowymiarowy konflikt interesów doprowadził do destabilizacji regionu i stworzył trwałe zagrożenie w tym regionie.
- Z wyjątkiem OPEC, nie ma wspólnych przestrzeni do współpracy pomiędzy tymi dwoma państwami.
- W analizowanym okresie nastąpiła intensyfikacja rywalizacji prowadząca do destabilizacji regionu Bliskiego Wschodu.

Stan badań nad stosunkami irańsko-saudyjskimi został ukazany z różnych perspektyw (m.in. polityki konfrontacyjnej, roli religii czy mniejszości religijnych, roli ideologii).

Pozytywnie należy ocenić umiejętność Autora w posługiwaniu się kategoriami i pojęciami z zakresu stosunków międzynarodowych.

Pod względem metodologicznym Autor wybrał podejście tradycyjne (analogia, indukcja i dedukcja, analiza treści, analiza dyskursu), które należy uznać za właściwe. Szczegółowo w 9 punktach omówił metodologię krytycznej analizy literatury przedmiotu.

Cezury czasowe rozprawy dotyczą okresu po 1979 roku, tzn. po rewolucji islamskiej w Iranie, obaleniu szacha Rezy Pahlawiego i dojściu do władzy przez ajatollaha Ruhollaha

Chomeiniego. Oczywiście Autor sięga zdecydowanie głębiej w historię Arabii Saudyjskiej i Iranu, a zwłaszcza w okres po II wojnie światowej (odzyskanie niepodległości).

Rozprawa składa się z 6 problemowych rozdziałów (*Chapters*). Ponadto w skład struktury wchodzi: Wstęp (*Introduction*), Zakończenie (*Conclusion*) i Bibliografia (*References*). Struktura

Za pożądany zabieg należy uznać zamieszczenie na początku rozprawy wykazu stosowanych skrótów.

Układ rozprawy jest przemyślany i stanowi logiczną całość. Proporcje między rozdziałami są w zasadzie odpowiednie. Wewnętrzna ich struktura nie budzi wątpliwości chociaż nie jest w pełni symetryczna.

Treść rozprawy koresponduje z jej tytułem.

Wstęp ma szczegółową wewnętrzną strukturę składającą się z 15 wyodrębnionych części. Strukturę tę należy uznać za pełną.

Dwa pierwsze rozdziały mają charakter wprowadzający do zasadniczej problematyki.

Rozdział I. (*Theoretical framework*) stanowi udaną próbę ukazania ram teoretycznych w nauce o stosunkach międzynarodowych, w tym ich aplikacji na potrzeby rozprawy, a w szczególności w celu wyjaśnienia relacji między Iranem a Arabią Saudyjską. Autor koncentruje się na dwóch paradygmatycznych podejściach, a mianowicie teorii realistycznej i liberalnej. Stanowią one punkt wyjścia dla dalszej teoretycznej debaty. Autor ze znanostwem przybliży zasadnicze założenia teorii: regionalnej hegemonii, dywersyjnej wojny, konstruktywistycznej, szkoły angielskiej i szkoły kopenhaskiej w kontekście ich użyteczności dla rozwiązania problemu badawczego - eksplanacja zachowań dwóch państw: Iranu i Arabii Saudyjskiej i relacji między nimi. Autor przekonująco uzasadnia skoncentrowanie się głównie na konstruktywizmie i sekurytyzacji.

W Rozdziale II. (*The Middle East as a regional context*), składającym się z trzech wyodrębnionych podrozdziałów (Subchapter I: *The Middle East as a geographical and political context*; Subchapter II: *Iran and Saudi Arabia in the Middle East region*; Subchapter III: *Arab Gulf States*), Bliski Wschód, w tym Iran i Arabia Saudyjska zostały przedstawione w kontekście regionalnym, co było w pełni uzasadnione merytorycznie. W pierwszym podrozdziale udana charakterystyka tego regionu dotyczyła kwestii geograficznych i politycznych oraz jego znaczenia w stosunkach międzynarodowych. Uzupełnieniem tego obrazu Bliskiego Wschodu były też kwestie historyczne i kulturowe. W ten sposób ukazano katalog cech charakterystycznych regionu Bliskiego Wschodu. Cennym było również odwołanie się do teorii stosunków międzynarodowych dotyczących bezpośrednio studiów nad

Bliskim Wschodem. Autor z powodzeniem odpowiedział na pytanie jakie państwa regionu są tam najważniejsze i dlaczego. Drugi podrozdział poświęcono pozycji, roli i wpływie dwóch państw, Iranu i Arabii Saudyjskiej na Bliskim Wschodzie. Z dużą kompetencją syntetycznie omówiono strefy/pola rywalizacji i konfliktów między tymi państwami (Zatoka Perska – zwana też Arabską lub Irańską, dyplomacja, Organizacja Krajów Islamskich, Liga Arabska, wyścig zbrojeń, broń jądrowa Iranu), a także zaangażowanie się Iranu i Arabii Saudyjskiej w sprawy wewnętrzne obu państw. W trzecim podrozdziale, przedmiotem analizy są państwa Zatoki Perskiej, co jest istotne, gdyż mają one duże znaczenie dla relacji między Iranem a Arabią Saudyjską. Słusznie uwzględniono też powstanie i aktywność Rady Współpracy Zatoki Perskiej (*Gulf Countries Cooperation/Gulf Cooperation Council*), której członkiem jest Arabia Saudyjska oraz relacje Iranu z tą organizacją.

Następne cztery rozdziały dotyczą analizy rywalizacji między Arabią Saudyjską a Iranem w perspektywie historycznej, politycznej, ekonomicznej oraz religijnej i kulturalnej.

Rozdział III. (*Iran-Saudi relationship from a historical perspective*) stanowi udaną próbę przedstawienia procesu historycznego, który przyczynił się do ukształtowania się warunków politycznych współczesnego Iranu i Arabii Saudyjskiej (analiza przeglądu rozwoju struktur politycznych tych dwóch państw). Koniecznym było wyjaśnienie rozwoju sytuacji po zakończeniu „zimnej wojny”, skutków i konsekwencji dla Iranu i Arabii Saudyjskiej upadku Związku Radzieckiego oraz nowej struktury tworzenia się regionalnej hegemonii w okresie po „zimnej wojnie”.

Pozytywnie należy ocenić analizę sytuacji panującej w Iranie i Arabii Saudyjskiej z perspektywy hegemonii regionalnej, a także przegląd najważniejszych wydarzeń światowych z okresu po „zimnej wojnie” i ich wpływu na stosunki polityczne między tymi dwoma państwami. Dało to właściwą podbudowę do dyskusji i diagnozy sytuacji politycznej na Bliskim Wschodzie. Należy zgodzić się z Autorem, że kluczową rolę we współczesnych relacjach między Iranem a Arabią Saudyjską odgrywają historyczne cechy tych dwóch państw rozpatrywane z punktu widzenia rozwoju sytuacji politycznej oraz historia sunnitów w Iranie i wahabitów w Arabii Saudyjskiej.

Na podkreślenie zasługuje zwięzła charakterystyka historii stosunków irańsko-saudyjskich przed i po rewolucji z 1979 roku w Iranie, w tym wpływu kwestii ropy naftowej na stan tych stosunków oraz przegląd sytuacji geopolitycznej Iranu i Arabii Saudyjskiej.

W Rozdziale IV. (*Political rivalry*) właściwie przeprowadzona analiza dotyczyła różnych aspektów rywalizacji politycznej między Iranem a Arabią Saudyjską. Kompetentnie, a przy tym osobno omówiono priorytety tych dwóch państw w kontekście polityki w regionie

Bliskiego Wschodu. Podjęto udaną próbę wyjaśnienia roli Stanów Zjednoczonych w tym regionie. Jak słusznie zauważył Autor wiele wydarzeń na Bliskim Wschodzie, w tym stanowiska Iranu, a w szczególności Arabii Saudyjskiej, są w istotnym stopniu powiązane z polityką czy interesami Stanów Zjednoczonych w tym regionie.

Za pozytyw można uznać badanie politycznych relacji między Iranem a Arabią Saudyjską z perspektywy trójkąta (Iran – Irak - Arabia Saudyjska), przed i po upadku Saddama Husajna w Iraku. Następnie kompetentnie w syntetyczny sposób skupiono się na ingerencji Iranu i Arabii Saudyjskiej w sprawy innych państw (Irak, Syria, Liban, Bahrajn, Jemen, Egipt, państwa Azji Centralnej – przede wszystkim Tadżykistan, Afganistan, Sudan, Palestyna – Izrael) w kontekście tzw. wojen zastępczych (*proxy wars*).

Cennym zabiegiem było przeprowadzenie ogólnej, a przy tym podsumowującej analizy instytucji i praktyki politycznej w Iranie i Arabii Saudyjskiej (ukazanie podobieństw i strukturalnych różnic w systemie politycznym) na bazie teoretycznych założeń. Wartościowym było także zwrócenie uwagi na zjawisko oszustw publicznych oraz populizmu.

W Rozdziale V. (*Economic rivalry Iran-KSA*) analizie poddano rywalizację ekonomiczną pomiędzy Iranem a Arabią Saudyjską. Cennym dla zrozumienia tego aspektu rywalizacji między obu państwami było nakreślenie rozumienia ekonomii w społeczeństwie muzułmańskim (szyici i sunnici oraz perspektywa międzynarodowa). Wartościowa była analiza gospodarki Iranu przed i po nałożeniu sankcji ekonomicznych (wpływ tych sankcji na gospodarkę). Podobna ocena dotyczy analizy sytuacji społeczno-gospodarczej w Arabii Saudyjskiej i jej ewolucji. Interesujący poznawczo jest ostatni podrozdział traktujący o możliwości wspólnego uczestnictwa Iranu i Arabii Saudyjskiej w procesach integracyjnych w ramach Rady Współpracy Zatoki Perskiej (*Gulf Countries Cooperation*). Ponadto podkreślono ważność kwestii „ropy naftowej” w stosunkach dwustronnych i regionalnych.

W ostatnim, Rozdziale VI. (*Religious and cultural Iran-KSA rivalry*), podobnie jak w poprzednich, ze zjawstwem przedstawiono syntetyczny obraz stosunków saudyjsko-irańskich w sferze religijnej i kulturowej. Słusznie uwypuklono różnice i rozbieżności w tym zakresie (perspektywa sunnicka i szyicka, a w szczególności wahabicka) oraz trwający i narastający konflikt pomiędzy sunnitami a szyitami. Na czoło w tym konflikcie wysuwa się kwestia „hadżdż” jako jednego z ważnych filarów tradycji muzułmańskiej, a obecnie jednego z najbardziej „zapalnych” punktów w relacjach między Iranem a Arabią Saudyjską. Wartościowym dopełnieniem tego rozdziału była komparatystyczna analiza różnic kulturowych obu państw.

W Zakończeniu rozprawy (*Conclusion*) słusznie zwrócono uwagę, że kompromis stoi w kontradycji do interesów Iranu i Arabii Saudyjskiej, a ideologia wykorzystywana jest jako narzędzie polityczne w zwalczaniu się tych obu państw. Szczególną rolę w tej już nie rywalizacji, ale konfrontacji odgrywają przywódcy religijni. Tożsamość polityczna oparta jest na historycznej różnicy między szyitami i sunnitami. Cezurą we wzajemnych stosunkach pomiędzy Iranem a Arabią Saudyjską była irańska rewolucja 1979 roku. Pożądanym było zwrócenie uwagi na konsekwencje regionalne konfrontacji irańsko-saudyjskiej oraz dywagacje na temat możliwości skorzystania z opcji „zwycięzca-zwycięzca” w stosunkach irańsko-saudyjskich. Podsumowując, Zakończenie zawiera wiele trafnych konkluzji. Autor wykazał się umiejętnościami syntetyzującymi oraz częściowo predykcijnymi.

* * *

Oceniając wartość merytoryczną poszczególnych rozdziałów należy stwierdzić, że zostały napisane kompetentnie. Co ważne nie przeważa w nich warstwa deskrypcyjna, ale eksplanacyjna i należy ocenić je pozytywnie. Pozytywem rozprawy jest sięganie do podbudowy teoretycznej z zakresu stosunków międzynarodowych.

Autor w treści rozprawy wykazał się umiejętnościami analitycznymi i syntetyzującymi. W sposób kompetentny ukazał złożony i trudny charakter relacji Iranu z Arabią Saudyjską. Oba państwa traktował kontekstowo (własna historia, różnice religijne i kulturowe, doświadczenia polityczne, sytuacja społeczna i ekonomiczna).

Autor posiada dobre rozeznanie w problematyce polityki zagranicznej Iranu i Arabii Saudyjskiej oraz w meandrach współczesnych stosunków międzynarodowych. Perspektywę badawczą poszerzył o konteksty geopolityczne, zwłaszcza dotyczące regionu Bliskiego Wschodu.

Autor starał się wykazać w badaniach obiektywizmem (różne poglądy i racje). Czynił udane wysiłki, aby dać pełny obraz problemu.

* * *

Od strony formalnej rozprawa prezentuje się korzystnie, w zasadzie w każdym elemencie. Dochowano reżimu stosowania języka naukowego. Język wykładu jest precyzyjny. Aparat naukowy stosowany był z reguły zgodnie z zasadami (401 przypisów).

Bibliografia składa się z następujących części: „Książki” (*Books*), „Artykuły” (*Papers*) i „Internet” (*Internet*). Wśród 90 monografii ujętych w Bibliografii niemal wszystkie są w języku angielskim. Pozytywem są również 3 publikacje w języku perskim i 1 w języku

duńskim. Natomiast wśród artykułów, w sumie 44 pozycje, znalazły się artykuły naukowe oraz prasowe, w tym z dzienników – wszystkie w języku angielskim. Z kolei w części zatytułowanej „Internet” dominują doniesienia agencji prasowych, w sumie 15 pozycji w języku angielskim.

Bibliografię należy uznać za ogólny przegląd, zwłaszcza opracowań w języku angielskim dotyczących tytułowej problematyki.

* * *

Obowiązek recenzenta nakazuje podzielenie się uwagami i sugestiami dotyczącymi rozprawy. Tak jak kilka wzmiankowanych powyżej mają one w zdecydowanej większości mały ciężar gatunkowy w warstwie merytorycznej.

Tytuł rozprawy jest poprawny, ale mógłby być bardziej problemowy.

Mimo że Autor kompetentnie ukazał amerykańskie zaangażowanie na Bliskim Wschodzie to mógłby syntetycznie przedstawić zaangażowanie w tym regionie Rosji i Chin.

W kontekście rywalizacji irańsko-saudyjskiej warto byłoby szerzej ukazać perspektywę militarnej konfrontacji obu państw, poczynając od ich potencjału wojskowego. Należy jednak zaznaczyć, że częściowo problematyka ta obecna jest w treści rozprawy: punkty pt. „Wyścig zbrojeń (*Arms race*) i „Nuklearny Iran (*A nuclear Iran*).

Ponadto warto byłoby zwrócić większą uwagę na stan kultury politycznej w obu państwach.

Autor zgromadził dość bogatą literaturę przedmiotu. Szkoda tylko, że wykorzystał niewiele monografii problemu z ostatnich 10 lat, a światowa literatura przedmiotu na temat stosunków saudyjsko-irańskich z tego okresu jest bogata. Chociaż Autor rozprawy wykorzystał jedną monografię Anoushiravan Ehteshami oraz jego współautorską pracę zbiorową to mógłby sięgnąć także do innych wartościowych opracowań tego badacza¹. W odniesieniu do historii najnowszej stosunków irańsko-saudyjskich w kontekście regionu Bliskiego Wschodu należałoby sięgnąć do monografii Faisala bin Salmana al-Sauda². Pożądanym byłoby wykorzystanie wyników badań opublikowanych w języku niemieckim, np. Michael Lüders³, czy w języku francuskim, np. Alaina Rodiera⁴. Ponadto Autor powinien

¹ A. Ehteshami, *Competing powerbrokers of the Middle East: Iran and Saudi Arabia*, Emirates Center for Strategic Studies and Research, Abu Dhabi 2008.

² F. bin Salman Faisal, *Iran, Saudi Arabia and the Gulf: power politics in transition 1968-1971*, I.B. Tauris, London - New York 2003.

³ M. Lüders, *Armageddon im Orient: wie die Saudi-Connection den Iran ins Visier nimmt*, C.H. Beck, München 2018.

⁴ A. Rodier, *Face à face Téhéran-Riyad: vers la guerre?*, Sophia histoire & collections, Paris 2018.

w rozprawie uwzględnić także publikacje takich badaczy jak: Saeed M. Badeeb⁵, Mackenzie Tyler i Anthony M. Boone⁶, Fahad Mohammad Alsultan i Pedram Saeid⁷, Dilip Hiro⁸ i Banafsheh Keynoush⁹. Sugerowałbym zaznajomić się z publikacjami w języku arabskim.

Autor rozprawy, najprawdopodobniej z braku znajomości języka polskiego nie uwzględnił dorobku polskich badaczy. Problematyka stosunków saudyjsko-irańskich nie doczekała się w Polsce jak na razie monografii problemu (w związku z powyższym recenzowana rozprawa stanowi wypełnienie luki badawczej w tym względzie). Tym niemniej w ostatnim okresie przygotowano co najmniej kilka opracowań naukowych w formie artykułów lub rozdziału w pracy zbiorowej¹⁰, a także przygotowano rozprawę doktorską dotyczącą rywalizacji saudyjsko-irańskiej i jej wpływu na bezpieczeństwo na Bliskim Wschodzie w krótkiej optyce czasowej, a mianowicie w latach 2003-2016¹¹.

Proponowałbym w treści rozprawy posługiwać się kategorią „państwo” (*state*), a nie potocznym określeniem „kraj” (*country*), np. w tytule punktu we Wstępie. Poza tym jeżeli w zdaniu wobec jednego państwa stosujemy jego oficjalną nazwę (lub skrót tej nazwy) to również przy wymienianiu innego państwa należy posługiwać się nazwą oficjalną, a nie potoczną, np. w tytule punktu w Rozdziale II. – jest „KSA” i „Iran”. Oficjalna nazwa państwa irańskiego to Islamska Republika Iranu (*Islamic Republic of Iran*).

Materiał statystyczny mógłby być ukazany w formie tabel, co ułatwiłoby analizę komparatystyczną stosunków irańsko-saudyjskich.

Szkoda, że w interesującym poznawczo Zakończeniu brakuje bezpośrednich odniesień do postawionych we Wstępie hipotez badawczych.

⁵ S. M. Badeeb, *Saudi-Iranian relations, 1932-1982*, Centre for Arab and Iranian Studies and Echoes, London 1993.

⁶ M. Tyler, A. M. Boone (eds.), *Rivalry in the Middle East: Saudi Arabia and Iran*, Nova Science Pub., New York 2012.

⁷ F. M. Alsultan, P. Saeid, *Development of Saudi-Iranian relations since the 1990s: between conflict and accommodation*, Routledge/Taylor & Francis Group, London - New York 2017.

⁸ D. Hiro, *Cold war in the Islamic world: Saudi Arabia, Iran and the struggle for supremacy*, Oxford University Press, New York 2018.

⁹ K. Keynoush, *Saudi Arabia and Iran: friends or foes?*, Palgrave Macmillan, New York 2016.

¹⁰ B. Belica, *Relacje saudyjsko-irańskie i układ sił na Bliskim Wschodzie*, „Przegląd Geopolityczny” 2018, t. 24; A. Dzisiów-Szuszczykiewicz, *Bliskowschodnia „zimna wojna” czyli saudyjsko-irańska rywalizacja w regionie w obliczu „arabskiej wiosny”*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2014, nr 30; M. Hyra, *Saudyjsko-irańskie zmagania o dominację na Bliskim Wschodzie*, [w:] J. Marszałek-Kawa, R. Podgórska, J. Piątek (red.), *Bliski Wschód między konfliktem a stabilizacją*, Toruń 2017; M. Hyra, *Zaangażowanie Arabii Saudyjskiej w aktualne konflikty zbrojne na Bliskim Wschodzie - przyczyny i perspektywy*, „Przegląd Geopolityczny” 2016, t. 17; M. Hyra, *„Zimna wojna” na Bliskim Wschodzie? Analiza stosunków Królestwa Arabii Saudyjskiej z Islamską Republiką Iranu*, „Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne”; P. Osiewicz, *Ideological Determinants of the Current Saudi-Iranian Rivalry in the Middle East*, „Przegląd Politologiczny” 2016, nr 2.

¹¹ Andrzej Krzysztof Guzowski, *Rywalizacja irańsko-saudyjska i jej wpływ na bezpieczeństwo w regionie Bliskiego Wschodu w latach 2003-2016*, rozprawa doktorska, (promotor: Justyna Zajac), Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2018.

Pożądanym zabiegiem byłoby na końcu każdego rozdziału zamieszczenie jego podsumowania (*Conclusion*). W Bibliografii można byłoby dokonać podziału na artykuły naukowe i artykuły prasowe.

Jak wspomniano wcześniej w przypisach należałoby zunifikować zapis bibliograficzny, gdyż w części cytowanych publikacji ujęta jest nazwa wydawnictwa, bez miejsca wydania, a w innych zawarte jest zarówno nazwa wydawnictwa i miejsce wydania. Z kolei, przy korzystaniu z publikacji internetowych należałoby podać datę pobrania konkretnej strony internetowej.

Z innych uwag i sugestii formalnych należy jeszcze raz wspomnieć, że struktura wewnętrzna rozprawy jest niesymetryczna. Dla przykładu, Rozdział II. ma 18 elementów składowych, a Rozdział III. tylko 4 takie elementy. Podobne asymetrie występują pomiędzy innymi rozdziałami.

W Spisie treści przed Wstępem powinna być zamieszczona część pt. „Wykaz skrótów” (*Abbreviations*). Jeżeli Autor zdecydował się nawet na zamieszczenie we Wstępie i Zakończeniu struktury wewnętrznej to także powinno się to odnosić do Bibliografii (*References*) – podział na Książki, Artykuły i Internet (*Books, Papers, Internet*).

W Wykazie skrótów brakuje stosowanego w rozprawie skrótu OIC, tzn. Organization of the Islamic Conference.

Z marginalnych błędów formalnych można wymienić dwie korekty w tytułach podrozdziału i punktu w Rozdziale IV (jest „XXI century” zamiast „21st century” oraz „The Central Asian” zamiast „The Central Asia” lub „The Central Asian states”).

Z uwagi na Czytelnika polskiego proponowałbym dołączyć do rozprawy streszczenie w języku polskim.

* * *

Powyższe uwagi i sugestie mają charakter poboczny. Pod względem merytorycznym i formalnym, recenzowana rozprawa spełnia ustawowe warunki. W związku z powyższym wnioskuję o jej przyjęcie.

